

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

Тютюнник Олена Миколаївна

УДК 1 (091) (477)+141.7

**ОСОБА І СУСПІЛЬСТВО
У ФІЛОСОФІЇ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША**

09.00.05 – історія філософії

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Мозгова Наталія Григорівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
професор кафедри філософії.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Огородник Іван Васильович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри української філософії і культури,

кандидат філософських наук, доцент
Поперечна Галина Антонівна,
Тернопільський національний педагогічний
університет ім. В. Гнатюка,
доцент кафедри філософії та економічної теорії.

Захист відбудеться “24” лютого 2009 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.13 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01030, м. Київ, вул. Пирогова, 9, ауд. 232.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01030, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “21” січня 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Б. К. Матюшко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. З огляду на нагальні завдання духовного відродження та розвитку української філософської культури, особливо актуальним є сьогодні звернення до творчої спадщини вітчизняних мислителів минулого. Особливо важливим є усвідомлення значущості доробку „будителів духу” нашої нації для утвердження національної самосвідомості українців. Саме таким доробком і є творча спадщина визначного діяча української культури ХІХ ст. Пантелеймона Олександровича Куліша (1819 – 1897), який переймався проблемами, що хвилювали людство з часу пробудження людської думки й дотепер: проблемами людського буття, моральності, віри, відносин особи й суспільства.

Актуальність теми зумовлена конструктивними процесами, що відбуваються в суспільному й культурному житті України та необхідністю сучасного переосмислення творчої спадщини української духовної культури, зокрема, філософської спадщини П. Куліша у контексті української культури ХІХ ст., що є одним з найважливіших напрямів у процесі становлення нової української думки, а саме адекватності моральних колізій та проблем морального вибору часів П. Куліша – нинішнім колізіям та вибору українського народу. Цей період нагадує наше сьогодні, коли ми повертаємось до української національної ідеї, відроджуємо на її основі свої традиції, мову, релігію, будуємо суверенну українську державу та формуємо світогляд її громадянина. У цьому сенсі повернення філософської спадщини П. Куліша в усій її глибині та неоднозначності відкриває нові обрії для історико-філософського осмислення та сприяє поступу української філософії її самовизначенню на тлі світової філософської культури. П. Куліш – філософ, борець за усвідомлення людиною своєї сутності, духовності, є для нас глибоким джерелом пізнання української свідомості та світосприйняття.

Актуальність дослідження не в останню чергу визначається також проведенням аналізу теми взаємодії особи і суспільства у творчості П. Куліша на основі цілісного історико-філософського підходу, що дає можливість показати цю персоналію у новому світлі, уникнути однобічності у трактуванні її ролі та місця у загальноукраїнському історико-філософському процесі.

Таким чином, усвідомлення недостатньої теоретичної та практичної розробки проблеми, вирішення якої відповідало б потребам сучасного суспільства, може бути розглянуто в якості обґрунтування необхідності її дослідження.

Ступінь наукової розробки проблеми. Джерельною базою дисертаційного дослідження слугували опубліковані твори П. Куліша, в яких, в одних випадках, його філософія здобула чітко виражені концептуальні форми, а в інших – його філософські погляди ніби були зашифровані і вимагали ретельного логіко-структуралістичного аналізу. Через це при розробці теми дисертантка рівною мірою спиралася на всі опубліковані твори

П. Куліша, при цьому перевагу надавала тим творам, які мали суто філософські концептуально виражені форми.

В першу чергу приділялася увага таким творам П. Куліша, як “Хутірська філософія і віддалена од світу поезія”, “Листи з хутора”, а також тритомна праця “Історії возз’єднання Русі”. Своєю хутірською філософією П. Куліш постав як продовжувач певних філософських тенденцій в осмисленні суспільства і особи, котрі були властиві певній частині української і російської інтелігенції в умовах Російської імперії ХІХ століття. Ураховуючи це, працю П. Куліша “Хутірська філософія і віддалена від світу поезія” ми вважали важливим історико-філософським джерелом для розуміння світоглядного осмислення життя особи і суспільства в Україні, яке знайшло концентрований вираз саме в цьому його творі. Особливу значущість для нас мала тритомна праця П. Куліша “Історія возсоединенія Русі”. За своїм змістом ця робота являється своєрідним застосуванням П. Кулішем своїх загальнофілософських поглядів на особу і суспільство, які були уже напрацьовані у межах його “Хутірської філософії”. Проте цим не вичерпується філософськи значуща для теми дисертації творчість П. Куліша.

Справа в тім, що з другої половини ХІХ століття певні філософські ідеї П. Куліш спочатку стисло викладає у своїх віршованих творах, а потім сформульовані в них ідеї використовує при написанні науково-публіцистичних творів. Тому ми вважаємо, що багато його поезій несе в собі глибокий і різнобічний філософський зміст, який для нас виступає предметом “дешифрування” та інтерпретації. Особливо це стосується таких аспектів як суспільство і мова, свобода особи, особа і культура тощо. Тому на філософські твори П. Куліша ми намагались дивитися не тільки як на вияв його творчої індивідуальності, але і як на свідчення філософської думки України ХІХ століття, яка вільно чи невільно взаємодіяла із філософською думкою Росії, Польщі та інших країн.

Значний пласт філософських ідей розпорошений у листуванні П. Куліша із різними особами. Особливий інтерес для нас становили його листування і дружня співпраця з таким відомим українським філософом та фізиком як Іван Пулюй, багатолітня співпраця яких потребує спеціального окремого дослідження.

Слід підкреслити, що в цілому літературу, яка стосувалась філософії П. Куліша, хронологічно можна розділити на три періоди: дорадянський, радянський і сучасний. Під останнім розуміється період від здобуття Україною незалежності і до сьогодні.

Умовно виділений перший період включає в себе два аспекти, по-перше, обговорення творів П. Куліша його сучасниками, а другий аспект – це розгляд його творів наступниками, тобто авторами, які писали про П. Куліша після його смерті. Як джерела, котрі допомагали нам зрозуміти філософію П. Куліша та у зв’язку з цим його бачення особи і суспільства нам слугували насамперед твори сучасників П. Куліша, які його оточували або із якими він був у дружніх чи товариських стосунках. Звичайно, це передусім твори В. Білозерського, М. Марковича, М. Костомарова, М. Гулака, Т. Шевченка та

інших діячів Кирило-Мефодіївського товариства. Спроби глибше проаналізувати філософію П. Куліша зустрічаємо у творах М. Драгоманова та І. Франка.

Крім філософськи значущих робіт дослідників, з якими П. Куліш більш-менш постійно контактував, при роботі над дисертацією брався до уваги і загальний стан української філософської думки, особливо у другій половині XIX століття. Концентровано цей стан проявлявся у академічних навчальних курсах, що читалися студентам Київського і Харківського університетів, Ніжинського Ліцею вищих наук, Київської духовної академії та в інших вищих навчальних закладах. Адже, навчальні курси тих часів і навчальна література систематизувала різнобічну проблематику і тим самим демонструвала загальний рівень філософської думки України.

Слід зазначити, що дослідження творчості П. Куліша з самого початку характеризувались неоднозначністю та складністю, що було закономірним наслідком суперечливості його особистості. Так, ще за його життя намітилось неприйняття деяких його поглядів М. Драгомановим, М. Костомаровим, І. Франком, Т. Шевченком та ін. Особливо після того, коли він змінив свою точку зору на роль козацтва в Україні, на роль Російської імперії у долі українського народу та впливаючих з цього ідеологічних, політичних та культурно-освітніх висновків.

У 90-ті роки XIX століття з'являються публікації про П. Куліша В. Антоновича, С. Єфремова, О. Маковея, В. Шевчука.

Спадщина П. Куліша знов оживає на початку XX століття. Його філософські ідеї аналізували Д. Дорошенко, М. Зеров, Є. Кирилюк, В. Щурат, Ю. Шевельов, а далі – вже в думці української діаспори – Д. Чижевський, О. Олександрович. Зокрема, В. Щурат вважав П. Куліша прихильником спінозизму, і тим обґрунтовував свою позицію впливом на Куліша поезії та світоглядної позиції Шеллінга, філософія якого, на думку Щурата, поетично перестилізовані ідеї Спінози.

Слід відзначити, що все XX століття було сповнене прихованої боротьби між заборонаю справжнього вивчення філософської спадщини П. Куліша і тенденцією щодо визначення його ролі в історії української філософії.

У радянські часи, П. Куліш однозначно був кваліфікований як „український буржуазний націоналіст”, творчість якого нібито гальмувала революційний рух в Україні і тим самим шкодила українському народові. У працях С. Єфремова, Є. Маланюка, О. Маковея, В. Петрова, В. Шевчука відзначалась суперечливість світоглядної позиції П. Куліша, підкреслювалось, що його світогляд є еkleктичним, а його позитивний внесок в українську культуру принаймні сумнівний. Разом з тим, окремі автори, як В. Петров звертали увагу на особливості філософських поглядів П. Куліша, зокрема він власне вперше звертає увагу на специфіку сприйняття людини П. Кулішем. Це розуміння П. Кулішем істинної людини як не просто „природної людини”, а як „людини хутора”. В цьому смислі В. Петров

розглядав філософію П. Куліша як суто індивідуальне переломлення певної загально філософської тенденції у літературному процесі Росії.

У наші часи, тобто в роки існування Української самостійної держави, з'явилися більш обережні, але також дещо суперечливі підходи до філософії П. Куліша. Проте і за цією обережністю розглядається деяка інерція попередніх оцінок і характеристик філософії П. Куліша. Найчастіше нині докоряють П. Кулішеві за внесення у громадську свідомість ідей індивідуалізму і хуторянства (особистого ізоляціонізму), тобто байдужості і дистанціювання від суспільного життя.

Слід підкреслити, що в кінці 90-х років ХХ століття з'являються фундаментальні підручники з історії філософії в Україні таких дослідників як В. Горський, І. Огородник, М. Русин, Ю. Федів, Н. Мозгова.

Останнє десятиліття позначене появою ряду дисертаційних досліджень, об'єктом у яких виступила художня, науково-публіцистична спадщина та філософські засади світогляду П. Куліша. Це роботи Г. Поперечної, В. Пуліної, А. Сініціної. Серед них на особливу увагу заслуговує дисертаційне дослідження Г. Поперечної, присвячене аналізу та вивченню філософської спадщини Пантелеймона Куліша. Авторка, на тлі суспільно-політичної та духовно-культурної ситуації в українських землях ХІХ століття, а також у контексті культурно-філософської традиції, визначила головні чинники формування світогляду П. Куліша. На основі глибокого аналізу значної спадщини мислителя вперше було досліджено і визначено такі важливі складові філософського світогляду П. Куліша як філософська антропологія та його історіософська концепція. Також, у тісному зв'язку із аналізом бачення П. Кулішем природи людини, Г. Поперечна звертається й до педагогічних поглядів мислителя.

Дослідження Г. Поперечної є значним внеском у історико-філософські студії новітнього періоду України. Проте, на наш погляд, проблема людини у філософії П. Куліша є надзвичайно багатогранною, іноді мінливою, іноді суперечливою. Зокрема, потребують подальшого ґрунтовного дослідження такі важливі аспекти вчення П. Куліша про людину, як тлумачення “вільна” і “невільна” особистість, творча і не творча, освічена і не освічена особистість і т.д. Крім того у філософському плані залишаються не дослідженими питання засобів формування особистості, які вбачав П. Куліш, а також засоби і процеси інтеграції особи у світобуття. Уже це дає можливість нам твердити про неповноту досліджень філософської спадщини П. Куліша, яка, на наш погляд, заслуговує більш ретельного аналізу в контексті тенденцій історії української філософії ХІХ століття. Сучасні дослідження не торкалися також регіонального аспекту проблеми. Тобто не ураховувалося, що більша частина життя П. Куліша пов'язана була із Чернігово-Сіверщиною, на території якої зберігалися і розвивалися певним чином філософські традиції, які проявилися не лише у П. Куліша. Вони були властиві співучням по Новгород-Сіверській гімназії М. Максимовичу, К. Ушинському, а також випускникові Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька М. Гоголю.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації узгоджена з науковою програмою „Концептуальні засади координації і трансформації змісту філософських та соціально-гуманітарних дисциплін в педагогічних вузах України (Координаційний план Міністерства освіти України. Наказ Міністерства освіти України № 37 від 13 лютого 1997 р.), складової якої є тема кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова „Актуальні питання історії і теорії філософії та її викладання студентам педагогічних навчальних закладів” (Рішення Вченої ради НПУ імені М.П. Драгоманова, протокол № 6 від 25 грудня 2003 р.). Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Чернігівського державного інституту економіки і управління (протокол № 2 від 29 січня 2004 р.).

Метою дисертаційної роботи є системний аналіз та теоретична реконструкція філософських поглядів П. Куліша на особу і суспільство у контексті загальноукраїнського історико-філософського процесу та особливостей його розвитку на Лівобережній Україні XIX ст.

Реалізація цієї мети передбачає вирішення **основних дослідницьких завдань**:

- осмислити історико-філософський процес в Україні XIX ст. і особливості його прояву на Лівобережній Україні;
- виявити теоретичну і практичну необхідність дослідження філософського спадку П. Куліша.
- з'ясувати філософські засади розуміння П. Кулішем сутності особи і суспільства;
- дослідити еволюцію поглядів П. Куліша на розуміння сутності особи і суспільства;
- проаналізувати взаємодію особи і суспільства як основи суспільно-освітнього процесу та освіти як способу реалізації поліфункціональної особи у філософському доробку П. Куліша;
- визначити місце і значення філософської спадщини мислителя в історичному і сучасному контекстах, і власне в українській філософії.

Об'єктом дослідження є творча спадщина П. Куліша.

Предметом дослідження постає філософське вчення мислителя про особу і суспільство.

Головна гіпотеза полягає в припущенні, що філософське вчення П. Куліша про особу і суспільство є закономірним результатом еволюції його світоглядно-філософських поглядів у контексті загальноукраїнського історико-філософського процесу та особливостей його розвитку на Лівобережній Україні XIX ст.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять сучасні досягнення у галузі філософії, культурології, релігієзнавства (праці – В. Асмуса, В. Іванова, С. Кримського, П. Копніна, І. Нарського, В. Табачковського, В. Шинкарука та ін.). Використовувались роботи дослідників української філософії – А. Бичко, І. Бичка, В. Головка,

В. Горського, Н. Мозгової, В. Нічик, І. Огородника, В. Огородника, Г. Поперечної, М. Русина, Я. Стратій, Ю. Федіва та ін. Переосмислювалися роботи, які присвячені аналізу філософського спадку П. Куліша, зокрема, Б. Грінченка, М. Грушевського, С. Єфремова, О. Маковея, Є. Маланюка, В. Петрова, І. Пулюя, Д. Чижевського, В. Щурата, Ю. Шевельова.

Визначаючи шляхи і методи розкриття теми роботи, було обрано концепцію культурологічного підходу до вивчення творчого спадку П. Куліша. Методологічні принципи (екзистенціального антропоцентризму та соціокультурного детермінізму) цього підходу сформульовані в працях В. Андрущенка, А. Бичко, І. Бичка, Г. Волинки, В. Горського, С. Кримського, В. Петрова, М. Поповича, які передбачали розгляд філософських ідей крізь призму реального суб'єкта філософської творчості, що знаходиться під впливом світоглядних, теоретичних та історичних детермінант, своєрідно віддзеркалюючи культуру своєї доби у власній особистості.

У дослідженні, побудованому на інтерпретації текстів, у якості керівних використовувалися принцип єдності історичного і логічного, об'єктивності, компаративістики, конотації, діалогізму, історизму, соціокультурного детермінізму, екзистенціального антропоцентризму, цілісності, визнання самоцінності філософської індивідуальності. Спільним вимогам даних принципів відповідає герменевтичний метод, що обумовив вивчення першоджерел в контексті культурної доби, визнання невичерпності автентичного тексту, неперервності традиції. У дослідженні використовувались також методи: логіко-діалектичний, логічного структуралізму, іманентної критики, соціокультурного підходу, біографічного аналізу та метод порівнянь і асоціативних співвідношень, що дозволили глибше усвідомити значущість філософського спадку П. Куліша.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що в ній вперше досліджується філософське вчення П. Куліша про особу і суспільство у соціокультурному просторі Лівобережної України, який мав специфічні філософсько-антропологічні традиції, започатковані ще у XVII ст. у Чернігівському колегіумі Л. Барановичем. Результати, які виносяться на захист, сформульовані у наступних положеннях:

- вперше з'ясовано, що загалом історію української філософії можна розглядати як історію філософсько-освітньої творчості мислителів різних регіонів України. Однією з найважливіших прикмет філософської думки, що розроблялася на Лівобережній Україні є акцентування уваги до проблем особи, суспільства та просвітництва, що було започатковано ще у Чернігівському колегіумі і знайшло свій подальший розвиток у Новгород-Сіверській гімназії, яку закінчили П. Куліш, М. Максимович, К. Ушинський та інші видатні діячі Лівобережжя того часу;

- досліджено, що незважаючи на усталену точку зору стосовно суперечливості, непостійності, мінливості поглядів П. Куліша, котрі проявлялися у творчості протягом життя, його світоглядна парадигма, базові філософські конструкти постають сталими й логічно вмотивованими. П. Куліш був особистістю цілісною і послідовною у своєму житті, а зміна

його поглядів на ті чи інші явища та події зумовлена мінливістю та поліфонічністю часу, в якому проходив свою «школу життя» П.Куліш;

- встановлено, що філософія П. Куліша стала результатом його світоглядно-філософської еволюції, в якій можна виділити три етапи. Перший етап охоплює 40-50-ті рр. XIX ст. і відзначається емоційно-піднесеним сприйняттям світу та заглибленням у романтизоване історичне минуле; другий – 60 - і до початку 70-х рр., одночасно позначений як значним зрушенням у напрямку екзистенціальної інтерпретації істинної людини, так і захопленням досягненнями позитивних наук; завершальним є період – від 70-х рр. до смерті П. Куліша, де чітко прослідковується перехід від ідей природовідповідності до культуровідповідності;

- обґрунтовано, що в історико-філософському плані П. Куліш продовжував орієнтуватися на традиційну для української філософії антропологічно-екзистенціальну тенденцію пріоритету особистої життєтворчості, але він надає цій тенденції нову інтерпретацію, ураховуючи особливості життя особи і функціонування суспільства в умовах промислово-урбаністичної (індустріальної) цивілізації;

- показано, що П. Куліш вперше в історії української філософської думки розглядає взаємовідношення осіб як взаємовідношення соціокультурних типів, а всю історію людства аналізує як історію взаємодії різних культур;

- виявлено, що дійсну основу взаємодії особи і суспільства П. Куліш вбачав у суспільно-освітньому процесі. Освіта у П. Куліша постає не тільки як спеціалізований процес шкільного навчання і виховання, а як певний стан суспільства у ситуації культурного самовідтворення;

- доведено, що філософські погляди П. Куліша навряд чи доцільно підганяти під схеми історії західноєвропейської філософії. Йому, як і всім українським мислителям, притаманна надзвичайна пластичність філософської думки, поєднаної із постійним душевним пошуком ідеалу (істини) в багатогранній динаміці життя. Все це робить його філософське мислення поліфонічним.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що основні теоретичні положення та висновки дисертації мають методологічне значення для розвитку наукових досліджень з історії філософії в Україні, зокрема у можливості цілісно осягнути філософський спадок П. Куліша, а також у використанні отриманих висновків для подальшого розвитку історії української філософії та культури шляхом збагачення її категоріального та дослідницького інструментарію.

Практичне значення дослідження визначається тим, що його результати можуть бути використані у науковому процесі, тобто у розробці нормативних лекційних курсів з історії української філософії та культури, з релігієзнавства, а також при підготовці відповідних підручників, посібників та різноманітних навчально-методичних розробок з даної тематики.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою. Висновки та положення наукової новизни одержані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дослідження оприлюднені на методологічних семінарах кафедри філософії та культурології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, на зборах викладачів Чернігівського юридичного коледжу; на Міжнародних читаннях „Міжнародні синергетичні читання пам'яті Іллі Пригожина” (м. Київ, 2003); у роботі круглого столу „Філософські, соціально-психологічні, історичні та моральні проблеми формування українського соборного суспільства” (м. Чернігів, 2007); на Міжнародній науково-практичній конференції „Полікультурні аспекти іншомовної освіти в контексті євроінтеграції” (м. Чернігів, 2008); на Міжнародній науковій конференції „Українство у світі: Україна є там, де живуть українці” (м. Чернігів, 2008).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження висвітлені у десяти публікаціях – дев'яти статтях, п'ять з яких у фахових виданнях, затверджених ВАК України, і одних тезах.

Структура та обсяг дисертаційного дослідження зумовлені специфікою її предмета і логікою розкриття теми, а також метою та головними завданнями дисертаційного дослідження. Дисертаційна робота складається із вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить – 168 сторінок, з них – 151 сторінок основного тексту. Список використаної літератури включає 200 джерел і складає 16 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У **вступі** обґрунтовується актуальність дослідження проблеми, визначається ступінь наукової розробки, окреслюється мета та основні завдання, предмет та об'єкт дисертаційного дослідження, охарактеризовано теоретико-методологічні засади, сформульовано положення наукової новизни, що виносяться на захист, теоретичну та практичну значущість роботи, а також наводяться дані про публікації та апробацію результатів дослідження.

Перший розділ „Джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження” складається з двох параграфів та висновків і присвячений визначенню джерельної бази та основних методологічних підходів до розгляду філософського спадку П. Куліша на особу та суспільство. У цьому розділі простежується ступінь розробки означеної проблематики як у здобутках дорадянських та радянських дослідників творчості П. Куліша, так і в напрацюваннях вітчизняних дослідників сучасності, оцінюються переваги й означаються проблемні питання, котрі потребують спеціального розгляду. Доводиться, що творчий спадок П. Куліша безперечно заслуговує на розробку чіткої методології дослідження.

У **параграфі 1.1. „Теоретико-методологічні засади та принципи дослідження”** здійснено аналітичний огляд праць зарубіжних та вітчизняних авторів, надбання яких склали теоретико-методологічну основу дисертації,

розглядаються застосовані методи та принципи наукового дослідження. Джерельною базою дисертації слугують усі опубліковані твори П. Куліша, але перевага надавалась творам суто філософської спрямованості. Внаслідок цього стало можливим відтворення та реконструювання філософських поглядів П. Куліша на особу і суспільство у контексті загальноукраїнського історико-філософського процесу та особливості його розвитку в Лівобережній Україні XIX ст. Особливе значення надавалось тритомній праці П. Куліша “Исторія возсоединенія Руси”, яка за своїм змістом є застосуванням мислителем своїх загальнофілософських поглядів на особу і суспільство.

Слід зазначити, що філософські твори П. Куліша розглядались не тільки як вияв його творчої індивідуальності, але й як свідчення філософської думки України XIX століття, яка вільно чи невільно взаємодіяла із філософською думкою Росії, Польщі та інших країн.

У якості джерел нам слугували також твори сучасників П. Куліша: В. Білозерського, Е. Гребінки, М. Костомарова, І. Пулюя, Т. Шевченка та інших. Їх недолік полягає в тому, що обговорення робіт П. Куліша носило переважно характер з'ясування особистих точок зору на ті чи інші проблеми. Поза увагою залишилось власне вчення мислителя про особу і суспільство. Спроби глибше проаналізувати філософію П. Куліша зустрічаємо у творах М. Драгоманова та І. Франка. У 90-ті роки XIX століття з'являються публікації про П. Куліша В. Антоновича, С. Єфремова, О. Маковея, В. Шевчука.

У 20-ті роки XX століття творчість П. Куліша досліджувалась такими вченими як О. Дорошкевич, М. Зеров, Є. Кирилук, Є. Маланюк, О. Олександрович, В. Петров, В. Щурат, Д. Чижевський, Ю. Шевельов, але ці дослідження, крім праць В. Щурата та Д. Чижевського, в основному обмежувались вивченням історико-літературної та історико-політичної складової творчого спадку мислителя. За радянських часів оцінки спадщини П. Куліша були однозначно негативними. Лише набуття Україною державності призвело до стимулювання наукових пошуків малодосліджених пластів історії філософії в Україні. Останнє десятиліття позначене появою ряду дисертаційних досліджень з означеної проблеми, зокрема, це роботи Є. Нахліка, Г. Поперечної, В. Пуліної, А. Сініциної. Так, Г. Поперечною вперше було досліджено філософську антропологію та історіософську концепцію П. Куліша.

У кінці 90-х років XX століття з'являються фундаментальні підручники з історії філософії в Україні таких авторів як В. Горський, І. Огородник, М. Русин, Ю. Федів та Н. Мозгова, де детально досліджувався філософський спадок П. Куліша.

У параграфі 1.2. „Історіографія досліджуваної проблематики” розглянуто літературу з теми наукової обсервації, закладено концептуальні основи дисертаційної роботи. Дисертантка здійснює історико-філософський аналіз праць, які стосуються філософії П. Куліша і поділяє їх на три періоди:

дорадянський, радянський і сучасний, зупиняючись детальніше на дослідженнях, що мають найбільш знаковий характер.

Отже, аналіз наявної літератури надав можливість охопити максимальну кількість публікацій з означеної проблематики, з'ясувати коло найбільш досліджених аспектів у вивченні філософського спадку П. Куліша на особу та суспільство, а також таких, що потребують уточнень і додаткових наукових розвідок.

Другий розділ „Еволюція філософських поглядів П. Куліша на особу і суспільство” складається з двох параграфів та висновків і присвячений розгляду соціально-політичної та філософсько-культурологічної ситуації в Україні середини XIX століття та детальному аналізу світоглядно-філософської еволюції поглядів П. Куліша, в якій можна виділити три етапи: перший – охоплює 40-50-ті роки, другий – 60-і – початок 70-х років, третій – від початку 70-х років і до смерті мислителя.

У параграфі 2.1. „Соціально-політична ситуація в Україні середини XIX століття та її філософське осмислення у творчості П. Куліша” з'ясовуються внутрішні та зовнішні фактори, під впливом яких проходив у середині XIX століття суспільно-політичний розвиток України. Підкреслюється домінуючий вплив внутрішніх чинників, серед яких слід зазначити роль філософсько-культурологічних. У другій половині XIX століття вітчизняна філософія набуває більш широкого та прикладного характеру і починає виходити за межі академічних закладів та суто теоретичних конструктів. У свою чергу це є наслідком європейських революцій 1848 року, створення централізованих держав і активізації інтересу до національної проблеми. Від середини XIX століття у найбільш розвинених європейських країнах стає помітним техногенний тиск на природу, що проявляється у протиставленні двох цивілізацій – аграрної та індустріальної. Активізація суспільно-політичного життя у Європі мала безпосередній вплив на українців. При цьому саме проблеми взаємодії природи, людини та суспільства, а також питання нації, націоналізму і народності постали у центрі політичних дискусій та філософсько-теоретичних конструкцій провідних діячів української інтелігенції, одним з яких був П. Куліш.

У параграфі 2.2. „Еволюція поглядів П. Куліша на особу і суспільство” аналізуються етапи еволюції поглядів мислителя і стверджується думка, що світоглядна парадигма та базові філософські конструкти П. Куліша постають сталими, незмінними та логічно вмотивованими. Мислитель був особистістю цілісною і послідовною у своєму житті, а зміна його поглядів на ті чи інші явища та події зумовлювалась мінливістю та поліфонічністю часу, в якому проходив життєвий шлях П. Куліша. У світобаченні П. Куліша особа постає не як загально-універсальне поняття, а виявляється розпорошеною на типи осіб, які займали певні соціальні ніші у суспільстві, тобто є соціально детермінованою. Особа виступає своєрідною теоретичною дефініцією, або узагальненням, що може бути пояснене тільки через конкретизацію її збірного змісту.

Суспільство теж визначається як загально-універсальна категорія, яка досить чітко відрізняється від „держави”. Якщо держава постає як інструмент панування заможної верстви, то суспільство складає ту масу людей, по відношенню до якої це панування здійснюється. Для П. Куліша суспільство виступає синонімом поняття „народ”. Суспільство постає диференційованим на соціальні стани та окремі групи, котрі взаємодіють між собою.

Третій розділ „Філософські принципи вчення П. Куліша про особу та освіту” складається з двох параграфів та висновків і присвячений аналізу особливостей тлумачення мислителем філософських принципів вчення про особу та освіту, а також розкриттю сутності принципу поліфункціональності особи.

Параграф 3.1. „Особливості тлумачення П. Кулішем вчення принципів розуміння особи та суспільства” присвячений аналізу „хутірської філософії” П. Куліша, оскільки саме в ній спостерігається різкий поворот мислителя у напрямку екзистенціальної інтерпретації істинної людини. Це означає суттєву зміну світоглядно-філософського погляду на людину, оскільки П. Куліш переходить від розуміння зромантизованої особи до розуміння особи як шукача правди, тобто до особи скептичного умонастрою. У параграфі розглядається така важлива ознака філософії П. Куліша як антитетика внутрішнього (природно-сутнього, глибинного) та зовнішнього (соціально-штучного, вимушеного) начал людини. Символом зовнішнього постає розум, що уособлює минуші, раціонально-діяльні характеристики особи. Символом же внутрішнього, глибинного і вічного начала людини є природа, головну роль в якій відіграє душа та серце. Саме через серце пролягає шлях до істини. Суспільство у П. Куліша також постає антитетичним. У його межах протистоять одне одному та співіснують місто та село, столиця та провінція, хутір та цивілізація, національне та чужоземне. Ці символічні антитези виступають у творчому спадку П. Куліша як означення поліфонічності існування суспільства загалом.

У параграфі 3.2. „Реалізація П. Кулішем принципу поліфункціональності особи” досліджується дійсна основа взаємодії особи і суспільства, яку мислитель вбачає у суспільно-освітньому процесі. Освіта у П. Куліша постає насамперед як певний стан суспільства у ситуації культурного самовідтворення, а потім вже як спеціалізований процес шкільного навчання та виховання. П. Куліш структурує освіту наступним чином: „батьківська” школа, „загальносуспільна” освіта та самоосвіта. Самоосвіта мислиться П. Кулішем як своєрідна „школа життя”, котра нерідко важить більше, ніж книжкова освіта. З точки зору мислителя, суспільно-освітній процес включає в себе як раціональну, так і ірраціональну форми навчання і виховання, тобто школи різного типу. При цьому ірраціональний освітній процес, на думку П. Куліша, домінує у суспільстві і не піддається ніякому стабільному контролю.

У висновках дисертаційного дослідження зроблено підсумки результатів роботи, які висвітлюють проблематику та загальну структуру роботи. Вони конкретизовані в наведених нижче положеннях:

1. З огляду на усталену точку зору стосовно суперечливості, непостійності, мінливості поглядів П. Куліша, котрі проявлялися у його творчості протягом життя, його світоглядна парадигма, базові філософські конструкти постають сталими й логічно вмотивованими. П. Куліш був особистістю цілісною і послідовною у своєму житті. А зміна його поглядів на ті чи інші явища та події зумовлена мінливістю та поліфонічністю часу, в якому проходив свою «школу життя» П. Куліш. Таким чином, філософія П. Куліша стала результатом його світоглядно-філософської еволюції, в якій можна виділити три етапи. Першим став етап, що охоплює 40-50-ті роки ХІХ ст., другий - 60-ті і до початку 70-х років, завершальним став період від початку 70-х років і до смерті П. Куліша.

2. Звернення П. Куліша до проблем людини та суспільства розглядалося ним як назріла моральна, політична і науково-просвітницька проблема, розв'язання котрої може реально вплинути на українське суспільство, змінити життя людей. У світобаченні П. Куліша особа не постає універсально-загальним поняттям, а виявляється розпорошеною на типи осіб, які займають певні соціальні ніші в суспільстві, є соціально-детермінованою. Особа є своєрідною теоретичною дефініцією, або узагальненням, що може бути пояснене через конкретизацію його збірного змісту. Суспільство ж не визначається як загально-універсальна категорія, воно досить чітко відрізняється від поняття “держава”. Для П. Куліша суспільство виступає синонімом поняття “народ”. Суспільство постає диференційованим на соціальні стани та окремі групи, котрі взаємодіють між собою.

3. В “хутірській філософії” спостерігається різкий поворот П. Куліша у напрямку екзистенціальної інтерпретації істинної людини. Він переходить до розуміння особи як шукача правди, тобто до особи скептичного умонастрою. Хутір постає у його філософії і як реальність, і як своєрідний символ та метафора суспільності. Як і світ людини, світ хутора постає в антитетичності внутрішнього і зовнішнього. Головним є світ внутрішній – це душа хутора, котра постає як ірраціональне, глибинно-ментальне, стержень життя, його зміст та сила. Світ хутора у П. Куліша постає у вигляді світу символів (як і світ Біблії).

4. Дійсну основу взаємодії особи і суспільства П. Куліш вбачає у суспільно-освітньому процесі. Освіта у П. Куліша постає не тільки як спеціалізований процес шкільного навчання і виховання, а і як певний стан суспільства в ситуації культурного самовідтворення. П. Куліш структурує освіту, поділяючи її на три основні частини: „батьківську” науку, школу та “загальносуспільну” освіту, котра є своєрідною „школою життя”, самоосвіта. Освіта мислиться П. Кулішем як своєрідна „школа життя”, котра найчастіше важить більше, ніж книжкова освіченість. Суспільно-освітній процес включає в себе як раціональну, так і ірраціональну форми навчання і виховання. Ірраціональний же освітній процес домінує в суспільстві і не піддається ніякому стабільному контролю.

5. Аналіз творчості П. Куліша вказує на те, що його філософські погляди тісно пов'язані із світоглядом і звичаєвістю Лівобережної України.

Також вони значною мірою збігаються із концептуальними світоглядними концепціями представників Кирило-Мефодіївського братства, представленими, передовсім, у “Законі Божому або Книзі буття українського народу”.

6. У філософській спадщині П. Куліша визначається комплекс таких понять та ідей, котрі не змінювалися, а лише вдосконалювалися та набували характеру стрункої, логічно довершеної системи. Фактично незмінними лишилися і фундаментальні засади світогляду мислителя. Мається на увазі його антеїзм, хліборобська прив’язаність до рідної української землі, до свого “хутора”, гуманізм і антропоцентризм.

8. Філософські погляди П. Куліша навряд чи доцільно підганяти під схеми історії західноєвропейської філософії. Йому, як і всім українським мислителям, притаманна надзвичайна пластичність філософської думки, поєднаної із постійним душевним пошуком ідеалу (істини) в багатогранній динаміці життя. Все це робить його філософське мислення поліфонічним.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНО У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Тютюнник О. М. Дж. Локк і П. Куліш: дві версії філософії освіти / О. М. Тютюнник // Філософія і соціологія в контексті сучасної культури: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 135 – 141.

2. Тютюнник О. М. Філософська спадщини П. Куліша: спроба методологічної конотації / О. М. Тютюнник // Сіверянський літопис. – 2003. – № 4. – С.143 – 149.

3. Тютюнник О. М. Особа і суспільство як тема філософії Пантелеймона Куліша / О. М. Тютюнник // Філософські обрії: наук. - теорет. Часопис. – 2003. – № 10. – С.107 – 118.

4. Тютюнник О. М. Взаємодія особи і суспільства як основа суспільно-освітнього процесу / О. М. Тютюнник // Політологічний вісник: зб-к наук. праць. – К., 2008. – Вип.35. – С. 78 – 88.

5. Тютюнник О. М. Еволюція поглядів на особу і суспільство у філософії П. Куліша / О. М. Тютюнник // Політологічний вісник: зб-к наук. праць. – К., 2008. – Вип.36. – С. 35 – 46.

6. Тютюнник О. М. Природне виховання у „Хутірській філософії” П. Куліша / О. М. Тютюнник // Філософія. Антропологія. Екологія: альманах. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 163 – 168.

7. Тютюнник О. М. Основні ідеї філософії освіти Пантелеймона Куліша / О. М. Тютюнник // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Сер.: Філософські науки. – Чернігів, 2002. – Вип. 14. – С. 80 – 83.

8. Тютюнник О. М. Проблема вільної особистості у філософії Пантелеймона Куліша / О. М. Тютюнник // Вісник Чернігівського

державного педагогічного університету. – Сер.: Філософські науки. – Чернігів, 2003. – Вип. 20. – С. 54 – 60.

9. Тютюнник О. М. Проблема упорядкування українського суспільства у філософії П. Куліша / О. М. Тютюнник // Міжнародні синергетичні читання Пам'яті Іллі Пригожина (м. Київ, 12 –13 грудня 2003 р.). – К., 2003. – С. 56.

10. Тютюнник О. М. Погляди Пантелеймона Куліша на особу і суспільство (40 – 50-ті роки ХІХ століття) / О. М. Тютюнник // Філософські, соціально-психологічні, історичні та моральні проблеми формування українського соборного суспільства: Зб. матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 30 березня 2007 р.) – Чернігів, 2007. – С. 135 – 140.

АНОТАЦІЇ

Тютюнник О. М. Особа і суспільство у філософії Пантелеймона Куліша. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Спеціальність 09.00.05 – історія філософії. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2008.

Дисертація присвячена дослідженню філософських поглядів визначного представника української культури ХІХ ст. Пантелеймона Олександровича Куліша (1819 – 1897) на особу і суспільство. Здійснено системний аналіз та теоретичну реконструкцію філософських поглядів П. Куліша на особу і суспільство у контексті загальноукраїнського історико-філософського процесу та особливостей його розвитку в Лівобережній Україні ХІХ ст. Доведена оригінальність філософської позиції П. Куліша щодо особи і суспільства, внаслідок чого навряд чи доцільно підганяти його філософію під усталені схеми історії західноєвропейської філософії. Показано механізм взаємодії особи і суспільства як основи суспільно-освітнього процесу та висвітлено роль освіти як способу реалізації поліфункціональної особи. Визначено місце і значення філософського спадку мислителя в історичному і сучасному контекстах, і власне в українській філософії.

Ключові слова: хутір, хутірська філософія, культуровідповідність, природовідповідність, антеїзм, гуманізм, антропоцентризм, поліфункціональність особи.

Тютюнник Е. Н. Личность и общество в философии Пантелеймона Кулиша. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук. Специальность 09.00.05 – история философии. Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2008.

Диссертация посвящена исследованию философских взглядов известного представителя украинской культуры ХІХ века Пантелеймона Александровича Кулиша (1819 – 1897) на личность и общество. Осуществлен

системный анализ и теоретическая реконструкция философских взглядов П. Кулиша на личность и общество в контексте общеукраинского историко-философского процесса и особенностей его развития в Левобережной Украине XIX века. Показан механизм взаимодействия личности и общества как основы общественно-образовательного процесса, а также роль образования как способа реализации полифункциональной личности. Определено место и значение философского наследия мыслителя в историческом и современном контекстах, а также в украинской философии.

В работе разработана методология исследования философского наследия П. Кулиша и доказано, что мировоззренческая парадигма и базовые философские конструкты мыслителя были неизменными и цельными на протяжении всей его жизни. Они лишь усовершенствовались и приобретали характер стройной и логически завершенной системы. Эволюция его взглядов была отражением изменений объективной действительности. Вследствие этого не является целесообразным философское наследие П. Кулиша подстраивать под общеизвестные схемы западноевропейской философии.

Эволюция взглядов П. Кулиша прошла в своем развитии три этапа: первый – 40-50-ые годы XIX века, для которого является характерным эмоционально-возвышенное восприятие мира и романтизация исторического прошлого Украины; второй – 60-70-ые годы определяется значительным мировоззренческим смещением в сторону экзистенциальной интерпретации подлинной личности, а также влиянием позитивизма; третий – 70-ые и до смерти мыслителя – определяется переходом от идей природосоответствия к идеям культуросоответствия. П. Кулишу, впрочем, как и другим украинским мыслителям, свойственна чрезвычайная пластичность философской мысли, что делает его философское мышление полифоничным.

Обращение П. Кулиша к проблемам личности и общества рассматривается как назревшая нравственная, политическая и образовательная проблема, разрешение которой может реально повлиять на украинское общество и изменить жизнь его граждан.

В философской концепции П. Кулиша усматривается своеобразное понимание мыслителем сущности личности, в котором личность рассматривается как социально-детерминированная и представленная во множестве типов. Таким образом, личность выступает в форме своеобразной теоретической дефиниции, которая раскрывается в конкретизации ее собирательного содержания. Общество же не определяется во всеобщее-универсальной категории, оно четко и однозначно разграничивается мыслителем от понятия “государства”. Если государство представлено как инструмент господства богатой верхушки общества, то общество составляет ту массу людей, по отношению к которой это господство совершается. Для П. Кулиша общество отождествляется с народом. Общество представлено в творчестве мыслителя как социальное целое, которое дифференцировано на отдельные социальные группы, взаимодействующие между собой.

Вследствие анализа творческого наследия П. Кулиша было диссертантом установлено, что философские взгляды мыслителя детерминированы как традициями и обычаями Левобережной Украины, так и во многих положениях совпадали с концептуальной мировоззренческой концепцией представителей Кирилло-Мефодиевского братства.

Ключевые слова: хутор, хуторская философия, культуросоответствие, природосоответствие, антеизм, гуманизм, антропоцентризм, полифункциональность личности.

Tutunnyk O.M. The personality and the society in philosophy of Panteleymon Kulish. - Manuscript.

Thesis for the Candidate's degree in Philosophy: speciality 09.00.05 – History of Philosophy. Dragomanov National Pedagogical University. - Kyiv, - 2008.

The thesis represents the investigation of philosophic views of Panteleymon Kulish - outstanding representative of Ukrainian culture of XIX century (1819-1897) – concerning the personality and the society. There was done systematic analysis and theoretical reconstruction of philosophic views of P.Kulish in the context of Ukrainian historic-philosophical process and its peculiarities in the East Ukraine in XIX century. We can make conclusion that his philosophical views much differ from historical scheme of West European philosophy and from Ukrainian one. We can see the mechanism of cooperation of the personality and the society as the base of educational process and can understand the role of education as the method of realisation of polyfunctional personality. We found the place and the importance of his philosophic legacy in historical and modern contexts and particularly in Ukrainian philosophy.

Key words: country, country philosophy, correspondence to culture, correspondence to nature, atheism, humanism, anthropocentrism, polyfunctionality of personality.